

Gaučík István

ADÓSSÁGTÖRLESZTÉS ÉS ÚJ KIHÍVÁSOK

Jana Laslavíková: Mestské divadlo v Prešporoku (1886–1899) v kontexte dobovej divadelnej praxe. Pôsobenie riaditeľ'ov Maxa Kmentta a Emanuela Raula. Bratislava: Ars Musica – Katedra muzikológie FiF UK – Ústav divadelnej a filmovej vedy CVU SAV v Bratislave, 2018 (e-könyv)

A közép-európai historiográfiák speciális helyzetben vannak: a 20. század változatos és egyben szövevényes témahalmazainak a vizsgálatához a politikátörténetileg vagy éppen nemzetpolitikailag kicövekelt határvonalakat kell folyamatosan átlépniük. Egyszerűen fogalmazva sok esetben kell – sőt érdemes – átruccanni a szomszédba, egy-egy ország történettudományi műhelyébe, annak módszereit és eredményeit szemrevételezni, arra támaszkodni, a határon túli magyar történeti-kulturális forrásanyag kutatásáról nem is szólva.

Szlovákia a magyar historikusok számára ilyen terep (lehet). Jómagam szlovákiai magyarként, aki mindkét historiográfiára figyel, abból tanul, arra reflektál, nem véletlenül írtam az előző, talán kicsit cikornyásnak vagy éppen eufemisztikusnak tűnő mondatokat (ez az a pont, amellyel minden író ember legelőször szembesül: mi legyen a belépő, a be- és felvezető ütem). Tehát a másik kulturális közeg inspiráló lehet, gazdagíthat, és hát régóta adott egy axióma: a régi, 1918 előtti magyar kulturális örökség nagy – vagy éppen el nem hanyagolható – részével nem magyar kutatók foglalkoznak a társadalom-, és a kultúrtörténet vagy más diszciplínák területein. Az átjárás fontos, még a specifikusabb területeken is, amilyenek nekem, laikusnak a muzikológia tűnik.

Pozsony, talán nem mondom újat, régóta fontos kutatási témája a szlovák és a magyar történettudománynak. Számos szlovák tanulmány és monografikus feldolgozás támaszkodik alapos forráskutatásra, és az „egykori koronázóváros”, vagy a dualista korszak másik toposzát használva, „Magyarország második városa” társadalmi, gazdasági és kulturális történetének alig kutatott területeire is fókuszál.¹ Méltán állíthatjuk, hogy változatos és némely esetben üdítő megközelítésekkel találkozhatunk, melyek zömmel a német, kisebb részt a magyar nyelvű levéltári dokumentumokra, a közgyűjteményekben addig elfelejtett vagy nem hasznosított képi és muzeális tárgyi anyagra támaszkodnak (legfőképpen a Pozsonyi Városi

1 Lásd pl. Juraj Šedivý–Tatiana Štefanovičová (zostavili): *Dejiny Bratislavy, 1.: Brezalauspurc na križovatke kultúr. Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia*. Bratislava: Slovart, 2012; Miriam Hlavačková: *Kapitula pri Dóme sv. Martina – intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*. Bratislava: Spoločnosť Pro Historia, o. z., 2008; Jozef Tancer: *Neviditeľ'né mesto. Prešporok/Bratislava v cestopisnej literatúre*. Bratislava: Kalligram, 2013.

Múzeum évkönyve – Bratislava. *Zborník Múzea mesta Bratislavy* – és egyéb kiadványai játszanak pótolhatatlan szerepet, ezeket sajnos talán a nyelvi akadály miatt a magyarországi kutatók alig hasznosítanak).² A szlovák–magyar történeti kutatások „egybehangelésére” és hosszú távú projektek megvalósítására is sor került.³ Ennek „motorja” az Agentura Pacis Posonium egyesület volt, mely tudományos és népszerűsítő konferenciák, illetve a Pozsony város történeti monográfiásorozat megjelenítésével járult hozzá egy árnyaltabb Pozsony-kép megrajzolásához.⁴

A választott problémakörök és a publikált eredmények kétségkívül fontosak voltak, hiszen primer levéltári kutatásokra támaszkodtak, egyben kiterjedtek a társadalom-, mentalitás- és gazdaságtörténetre, műemlékvédelemre, az interetnikus viszonyokra, a polgárságra és azokra a közgyűjteményekre, melyek a város tárgyi jellegű kulturális örökségét őrzik. Számos kutatási terület azonban hiányos maradt, így többek között a 19. századi színház- és zenekultúráé, ezek intézményes hátterének alakulása, a Pozsonyi Városi Múzeum működésének társadalomtörténeti vonatkozásai vagy a színházi élet prominens képviselőinek pályája, illetve szakmai profilja.⁵ Egy másik fontos szempont sajnos eddig periferikusan jelent meg a szlovákiai megközelítésekben: a városi/polgári lét közép-európai összefüggésekbe való helyezése és a kulturális transzferek izgalmasnak ígérkező kérdésköre.

Egy-egy elfelejtett, specifikus téma mindig testreszabott, felkészült kutatót igényel. Véleményem szerint a recenzeált könyv szerzőjére, Jana Laslavíkovára, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a munkatársára ez érvényes. Több éve kitartóan kutatja a Pozsonyi Városi Színház 1918 előtti történetét. Számos szlovákiai és külföldi színháztörténeti program koordinátora volt, és ösztöndíjként osztrák kutatóintézetekben is dolgozott. Jelen könyve 2009-es doktori disszertációjának az átdolgozott, bővített változata. Ugyanakkor Laslavíková ambiciózus, hiszen jelzi, hogy könyvét egy pozsonyi színháztörténeti sorozat első darabjának szánja.

A monográfia szerkezete világos és jól követhető. Az előszót és bevezetőt az első tematikus rész követi, mely a színház társadalmi „beágyazottságával”, építéstörténe-

2 Pl. Jana Lengová: „Bratislava 1860–1918. Postrehy k osobnostiam klavírneho umenia”, *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 22. (2010), 173–195.; Kristína Sámelová: „Josef Wimmer’s Söhne’ – obchod na korze trošku inak”, *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 25. (2013), 91–108.; Elena Mannová: „Spoločenské elity Prešporka v 19. storočí. Reprézntácie meštianstva v spolkovom živote a pri inscenovaní pohrebov”, *Bratislava. Zborník Múzea mesta Bratislavy*, 28. (2016), 99–132.

3 Czoch Gábor–Kocsis Aranka–Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemel.* Pozsony: Kalligram, 2005.

4 Pl. Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.* Pozsony: Kalligram, 2009.

5 Pozsony színházi élete a középkorig nyúlik vissza (passiójátékok, iskolai drámák). A 16–17. század folyamán a koronázóünnepségek alatt vándortársulatok léptek fel a városban, de az igazi „virágkort” a 18. század hozta, mikor Mária Terézia, Mária Krisztina, illetve férje Albrecht főherceg látogatták a várban és a főúri kastélyokban tartott színházi előadásokat. Olasz operák, bécsi vígjátékok és német énekes darabok voltak a repertoáron. A populárisabb színi előadásokat a „régí” városi színházban rendezték, mely 1776-ig működött különböző helyeken. A városi lakosság számára még az ún. faszínház szolgált a Mihály-kapu mellett. Az első kőszínház, melyet gróf Csáky György építtetett, 1776-tól működött. A Pozsonyi Városi Színház ennek helyén épült fel, és a központ városképét máig meghatározza.

tével, az új épület gondolatával, terveivel és megvalósításának körülményeivel foglalkozik. A második blokk más perspektívát villant fel az olvasónak: a színház belső működésébe, mindennapjaiba tekinthetünk be, miközben precízen elemzi az igazgatói feladatköröket, a társulat–repertoár–publikum kölcsönös interakciókban létező „háromszögét”. A szerző külön figyelmet szentel a helyi német és magyar sajtóvisszhangoknak is. A kötet gerincét a két nagy formátumú színházigazgató, Max Kmentt és Emanuel Raul (1843–1916)⁶ élete és pályaképe alkotja. A könyvet angol nyelvű rezümé, a levéltári források és a felhasznált irodalom jegyzéke zárja.

Külön tárgyalandó az impozáns – típusában jól strukturált – forrásanyag, mely szilárd fundamentumát képezi a könyvnek. Természetesen bizonyos vonatkozásokban a források töredékessége alapvetően befolyásolta egy-egy problémakör teljesebb megvilágítását (elsősorban a színésznők életét, akik különböző okoknál fogva idő előtt fejezték be pályafutásukat, vagy éppen szociális helyzetük rosszabbodása miatt vonultak vissza), azonban az igazgatók tevékenységén keresztül a színészek szerepeit rekonstruálni tudta. A férfi színészekhez több forrás, főleg német színházi almanachok álltak rendelkezésére. Ezeket kitűnően felhasználta Kmentt és Raul profiljának a megrajzolásához is.

A könyv széles körű levéltári kutatásra – szlovákiai, magyarországi, ausztriai, lengyelországi színháztörténeti iratokra – támaszkodik. A másik fajsúlyos, egyben hálás forrásanyagot a korabeli, legfőképpen pozsonyi német nyelvű sajtó (*Pressburger Zeitung*, *Westungarischer Grenzbote*) alkotja. Ez fontos híreket és gyakran máshol ki nem nyomozható adatokat tartalmaz a színház játéknapjairól, az igazgatói tervekről, a színészek pályafutásáról és a bécsi, illetve budapesti vendéjátékokról. Mivel a városi színházi bizottság iratai igencsak töredékesen maradtak fenn (jegyzőkönyvek, bérleti szerződések, biztonsági és tűzvédelmi rendelkezések), a sajtó ilyenén bevonása és kiaknázása jó döntés volt. A szerző a szlovák színháztörténeti kutatások során kevésbé vizsgált források csoportját, a színházi plakátokat is következetesen használja. Talán ő emeli be elsőként a szlovák színháztörténeti diskurzusba a korszak „pressburger”, német, illetve részben magyar nyelvű színháztörténeti értékeléseit és kritikáit: Simon Julius Derra de Moroda, Batka János, Georg Murmann, Karl Kampfmüller, Karl Angermayer, Otto Fabricius, Samarjay Károly, Simonyi Iván, Gustav Mauthner, ifj. Ejury Károly írásait. Laslavíková ezeken kívül kutatta a felbecsülhetetlen értékű pozsonyi Batka-gyűjteményt és a bécsi színházmúzeum anyagait, továbbá a pozsonyi és bécsi fénykép-, terv- és rajzarchívumokat. Mindezek a források nemcsak árnyalták és pontosították a Pozsonyi Városi Színház alapításának körülményeit, mozgatórugóit és tulajdonképpeni működését, de egy részük képekként való felhasználása tetszetősebbé is tette a könyvet.

Nem mindegy, milyen a kezdés, és nem lehet elbogatellizálni az első hangot, az nem lehet disszonáns. Laslavíková bevezetése ezt kitűnően etalálta: a bevezetés négy és fél oldala pregnáns összefoglalója történészi ars poeticájának, melyet a talán már rég eltűnt közép-európaiság fuvallata hat át, nemkülönben az alkalmazott társadalomtörténeti módszernek is. Ez a szövegrész az eddigi szlovák kutatások mérlege is.

6 Max Kmentt életrajzi adatai, születésének és elhunytának ideje, helye még feltárára várnak.

Laslavíková a tervező építészek (Ferdinand Fellner és Hermann Gottfried Helmer) munkásságán keresztül egy szélesebb közép-európai horizontot mutat be, miközben a német és az osztrák színháztörténet eredményeit is beemeli. Megállapítja, hogy a 19. század, mely a polgárság és a társadalmi-gazdasági modernizáció nagy korszaka, kultúrtörténetileg mégsem tért el a korábbi hagyományoktól, hiszen az új polgári elitiek visszatértek a korábbi kulturális mintákhoz, mely a historizmus változatos – főleg építészeti, így természetszerűleg a színház-építészeti – formáiban is jelentkezett. Egy sajátos kettőség látható: egyik oldalon a haladás, a civilizációs fejlődés „a legfelsőbb törvény”, míg a másikon egyfajta „visszatérés” tapasztalható.

A szerző részletesen elemzi Pozsony társadalmi és kulturális életét a 19. század második felében. A zenei, színházi életet alakító egyesületeket (például a Kirchenmusikvereint) és személyeket (a Habsburg-ház tagjai közül Frigyes főherceget és feleségét, Izabellát, valamint a magyar arisztokrácia képviselőit, így a Pálffyakat, Esterházyakat, Batthyányakat, Erdődyeket, Grassalkovichokat). Figyelmet szentel a többes (német–magyar) identitások érdekes halmazának, a pozsonyi németek lojalitásának és patriotizmusuk összetevőinek. Rámutat Bécs kisugárzó erejére, azon kulturális mintákra, melyeket a pozsonyi polgárság követett és utánzott még a színházi életben is. A Pozsonyi Városi Színház 1886-os megnyitását fontos csoport- és identitásképző eseményként, határköként értelmezi. Ez a pozsonyi németek (Deutschungarn) Magyarország iránti lojalitásának a jele és a lokális (városi) identitás építőköve is. Ugyanakkor egyfajta komfortérzés töltötte el a polgárokat, hiszen az új színház „az övék” volt, egy közösségi összefogás eredményeképpen született. Egy új igény is megfogalmazódott: adott a lehetőség, hogy fővárosi szinten működő színház legyen, s ehhez koncepciózus színingazgatókat kell szerződtetni. (Egyébként nagyon hamar bezonyosodott, hogy a vidéki adottságokat nem sikerült leküzdeni, meghaladni.)

A helyi autonóm kulturális koncepció azonban hamar szembekerült a magyar nemzetállam kultúrpolitikai terveivel (ezek egyik szócsöve az Országos Magyar Színházegyesület volt) és a pozsonyi magyarosító törekvésekkel, melyeket legértelmezesebben a Toldy Kör és a helyi Magyar Színpártoló Egyesület kommunikált. Már 1886-ban megfogalmazódott az igény a magyar nyelvű színházi előadásokra, azonban a nagyobb számú magyar közönség hiányában, illetve az alacsonyabb színvonal miatt ez sokáig problematikus volt és maradt. Summa summarum 1886-tól két nyelven folytak az előadások. Ezt egy Temesvárral kötött „csereegyezmény” tette lehetővé, mely 1899-ig aránylag jól működő – egyáltalán nem egyedi – modellnek tekinthető.⁷ Pozsonyban a német színház kapta meg az előnyösebb téli hónapokat, a többit a magyar. Ebben az időszakban három német és tíz magyar színingazgatót találhatunk saját társulattal. Kivételt csupán Relle Iván korszaka alkotott (1899–1902), mikor ő vezette mind a német, mind a magyar színházat.

Laslavíková egy eddig teljesen új szempontot is görcső alá vesz, mégpedig a kormányzati (etnikai) kultúrpolitika megjelenését a színházügyben. Ez a szlovák,

7 Bizonyos hiányérzetem azért maradt, hogy a szerző a temesvári színházi viszonyokat nem hasonlította össze a pozsonyival, és a két városvezetés színházi stratégiáit sem elemezte körültekintőbben. Érdekes, hogy értékelései és értelmezései gyakran a jegyzetekben kapnak helyet.

de lehet, hogy a magyar színháztörténet-írásban is nóvumnak számít. Pozsonyban a magyar igazgatókat a kormány ajánlotta, míg a város által megpályáztatott, a színházi bizottság által kiválasztott német igazgató kinevezése kormányzati jóváhagyástól függött.

A kötet súlypontját a harmadik és a negyedik fejezet, a két direktor, Kmentt és Raul pozsonyi pályafutásának és színházi munkájának az elemzése alkotja, ezek számomra a kötet legszimpatikusabb részei. A talán Pozsony megyei születésű Max Kmentt 1886–1890 között állt a német színházársulat élén. Pozsonyhoz már 1876-tól kötődött, hiszen színészként ott dolgozott, majd Heinrich Bohrmannal „könnyebb” műfajokra szakosodva közös társulatot vezetett. Komoly bécsi színházi kapcsolatokkal rendelkezett, és Pozsonyban gyorsan sikerült kiépítenie a magyar kapcsolati hálóit is. 1885-ben, már a színház felépítése előtt felmerült a neve lehetséges jelöltként az igazgatói posztra. Kmentt személye megfelelő választásnak tűnt: magyar állampolgár volt, kitűnők voltak a kapcsolatai a magyar színházi szakmával, így a kormány nem gördíthetett akadályokat kinevezése elé. Szerződésileg kötelezték a német és magyar előadások megtartására Pozsonyban és Temesvárott, de 1888-ra már nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar nyelvű színházi előadásokkal minőségi és látogatottsági gondok vannak (ezeken majd csak Krecsányi Ignác igazgatósága alatt sikerül részben javítani). Kmentt sokat tett a pozsonyi színház színvonalának emeléséért. Fiatal, tehetséges színészeket szerződtetett, bécsi és budapesti társulatokat hívott, és igyekezett az operaelőadások számát növelni.

A morvaországi születésű Emanuel Raul, eredeti nevén Friedmann, kilencéves korától pozsonyi igazgatói működése egészen más jellegű volt. Az ő korszaka a német színház utolsó domináns éveit jelentette 1899-ig. Közkedvelt volt a német polgárság és a városvezetés körében, és nem utolsósorban jó viszonyt ápolt a helyi színikritika legbefolyásosabb személyiségével, Batka Jánossal. A könyvben megismerkedhetünk társulatának legmarkánsabb személyiségeivel és a repertoárral. A szerző rámutat a színpadi adaptációk hátterére és a közönség reakcióira is. Éppen az ő évében, konkrétan 1892-ben történt először egy komolyabb kísérlet a magyar színház térfoglalására. A Toldy Kör javaslata, amit a városi képviselőtestület egy része is támogatott, nemcsak az őszi-téli szezon megszerzésére irányult, hanem egy olyan igazgató szerződtetésére, aki a magyar színházat helyezi előtérbe. Raul azonban szakmai előnyben volt, hiszen képes volt biztosítani a folyamatos operaelőadásokat és a színes repertoárt, amivel megnyerte magának a pozsonyi magyar közönséget is, emellett ügyes menedzserként biztosította, sőt emelte a színészek fizetését. Nem véletlenül folytathatta tehát munkáját. A Toldy Körnek a magyar színház támogatását szorgalmazó 1895-ös emlékirata sem járt sikerrel, pedig ekkor már komolyabb lobbitevékenységet fejtettek ki, miközben az 1896. évi millenniumi ünnepségekkel is érveltek. A tervet hiába karolta fel az Országos Magyar Színházegyesület, minden maradt a régiben, sőt a terv a helyi német sajtóban komoly kritikát kapott. A német polgárság ugyanis lojalitásból látogatta a magyar előadásokat, ellenben a Toldy Kör tagjait alig lehetett látni. Az elutasító vélemények a magyar színházi kezdeményezést politikai pontszerzés álcázásának tekintették. A pozsonyi és a temesvári városi politikában azonban 1898-ra új helyzet

alakult ki. Mindkét város vezetése a magyar színházat kezdte favorizálni, melynek alfáját és ómegáját a magyarosítás legalábbis külsődleges támogatása és az állami szubvenció elnyerése, így a városi költségvetés tehermentesítése alkotta. A Toldy Kör és a Pozsonyi Kaszinó 1898. október 27-i emlékirata a pozsonyi magyar színház támogatásáról ugyan a kormány elé került, és elismerést is aratott, azonban elmozdulás nem történt. A valódi változást az új igazgató személye hozta. Miután Raul nem jelentkezett a német színházi pályázatra, Krecsányi pedig a magyarra, a győri születésű, a pozsonyi magyar színházat 1897-től irányító Relle Iván (1861–1914) lett a befutó.⁸ „Vegyes nyelvű” koncepciója, mely a német és a magyar színház társulat közös igazgatására és a pozsonyi Aréna (nyári színház) modernizálására épült, elfogadható volt a pozsonyi magyar elitnek is. Ez azonban már egy másik történet, melyet lehet, hogy Laslavíková majd meg fog írni.

Mindig fontosnak tartottam azt a kérdést, hogy mi készíti a kutatót egy mű megírására? Jana Laslavíková miért szentelt figyelmet az 1886. szeptember 22-én ünnepélyes keretek között és prominens vendégek részvételével megnyitott színháznak? Talán furcsa a válaszom: a szerzőt a felfedezés öröme, izgalma mozgatta. Laslavíková tényközpontú, és – talán nem túlzás – „innovációs” készséggel bír. Egyrészt az eddig ismeretlen tények és összefüggések, legfőképpen a rendezői munka koncepcióinak a beemeléseivel alkot újat, másrészt nem a nemzeti historiográfia a játszótere, azon biztos lábbal túllép. A színházi jelenség mindennapi működése, az igazgatói koncepciók és stratégiák érdeklik, melyek „kifejezőeszközei” és egyben megvalósulásai a társulatok voltak. Eloszlat több klisé, főképpen azokat, melyek az 1920 utáni szlovák történeti diskurzust terhelték (nemzetközönpontú szemlélet; a folytonosságok tagadása, miközben éppen az operett műfaja az egyik kapcsolódási pont; a régi színházzal igenis folytonosság mutatható ki a repertoár szintjén). Nem kerüli meg a diszkontinuitás kérdését sem, és rámutat a „német–magyar színház” város- és identitásalakító szerepére. Szerinte a színház Pozsony kultúrtörténetének a szerves része. Ugyanakkor nem ragad le e tetszetősnek és általánosnak tűnő megállapításnál: a színházat nemzetközi kontextusban tárgyalja, és arra is kíváncsi, hogy milyen politikai, társadalmi és kulturális hatások érték. Sokféle funkciót lát el az új városi színház: az eszmék és élettörténetek helye, a német (és részben a magyar) polgárság kommunikációs eszköze, a város önmagáról alkotott képének kifejezője és a nemzeti (német, magyar) kultúra „bölcseje”, de a 19. század végén egyben a kultúrpolitikai küzdelmek tárgya is. A szerző helyesen mutat rá, hogy a város etnikai jellege, németisége meghatározó tényező volt a színházi életben, annak ellenére, hogy 1902-től a magyar színházi élet erőteljesebben pozicionálódhatott.

A Pozsonyi Városi Színház 1886–1899 közti történetének első teljesebb szlovák feldolgozása hiánypótló munka, számos, eddig ismeretlen tényre és összefüggésre világít rá. Bízunk benne, hogy rövidesen könyv alakban is olvasható lesz, nemcsak elektronikusan. Talán magyar nyelvű fordításán is érdemes lenne elgondolkodni.

8 Relle Iván volt pozsonyi színházigazgató meghalt. In: *Nyugatmagyarországi Híradó*, 257. sz. (1914. november 4.), 4.